

**“ПРАЦЮВАТИ НА КОРИСТЬ УКРАЇНИ”:
ДО 130-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ВЧЕНОЇ-ІСТОРИКА НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО**

Надія Миронець

**МАТЕРІАЛИ ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА
НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО В ПУБЛІКАЦІЯХ
ЖУРНАЛУ “УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК”**

На сторінка журналу “Український історик” (далі – УІ), видання якого з самого початку підтримала і багато років була членом його редколегії та активним дописувачем професор Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973), вміщено чимало матеріалів, які можуть бути джерелом для створення її просопографічного портрета. Необхідно відзначити, що багато з цих матеріалів уже використані українськими дослідниками: В. Ульяновським у ґрунтовній передмові до двотомника Н. Полонської-Василенко “Історія України”¹ та І. Вербою² у фундаментальному монографічному дослідженні про її життя і творчість. Це дозволило згаданим авторам не обмежуватися сухим викладом біографії та аналізом наукового доробку видатної вченої, а на основі широкої й різноманітної джерельної бази створити багатогранний, живий її людський образ із елементами просопографічного портрета.

Однак, винесена в заголовок тема залишається актуальною, що обумовлено двома основними чинниками: по-перше, зі зрозумілих причин ні В. Ульяновський, ні І. Верба не змогли повністю використати всі матеріали про Н. Полонську-Василенко, що були вміщені в УІ, тим більше, що низка публікацій появилася в журналі вже після виходу в світ їхніх досліджень, і по-друге, зважаючи на активізацію останнім часом істориками просопографічних досліджень, на часі розглянути публікації в УІ про Н. Полонську-Василенко саме під кутом зору наявної в них просопографічної інформації.

Усі матеріали про Н. Полонську-Василенко на сторінках УІ умовно ділимо на три групи. До першої відносимо ті, що вийшли з-під пера

¹ В. Ульяновський, *Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета*, [в:] Н. Полонська-Василенко, *Історія України: В 2-х тт.*, К. (Львів), 1992, т. 1, с. V–LVІ.

² І. В. Верба, *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*, Ніжин (ТОВ “Видавництво «Аспект-Поліграф”»), 2008, 324 с.; іл.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

самої Наталії Дмитрівни, до другої – написані про неї іншими особами, до третьої – фотоматеріали. На перше місце ставимо наукові дослідження Наталії Дмитрівни³, оскільки в них відображені історичні погляди, світогляд автора, що є важливою складовою просопографічного портрета. Звичайно ж, більш повно історичні погляди Н. Полонської-Василенко виражені в її фундаментальних дослідженнях, які проаналізовані І. Вербою у згаданій монографії. Однак і ті нечисленні кількісно і невеликі за обсягом праці історика, вміщені в журналі, являють певний інтерес, тим більше, що написані вони в останній, еміграційний період її життя, є підсумком пережитого і передуманого, і засвідчують вірність історика державницькій позиції.

Так, у публікації “До історії України XIX століття”⁴ Н. Полонська-Василенко, досліджуючи культурно-політичні взаємовідносини між Україною і Росією, наголошує на тому, що “політика Російської імперії відносно культурних цінностей України була своєрідною формою імперіалізму. Росія намагалася забрати в Україні все, що вона мала цінного, не тільки збіжжя, сало, а пізніше – цукор та руду: забирала вона людські скарби, обезкровлюючи тим українську культуру і ця галузь імперіалізму виявилася найнебезпечнішою”⁵. Вона вважала трагедією XIX ст. те, що, на відміну від XVIII ст., у XIX ст. почали вважати за росіян (“русских”) усіх, хто працював у російських установах, розмовляв російською мовою, друкував твори в російських часописах і т. д. “Усі вони потопали в російському морі”, – констатує дослідниця і разом з тим наголошує, що “не все втратила Україна. Залишилося те, чого не можна було знищити. Залишилися спогади про волю, про Державу”⁶.

³ Н. Полонська-Василенко, [Рец. на:] Любомир Винар. Андрій Войнаровський. Мюнхен: “Дніпрова хвиля”, 1962, Український історик (далі – УІ), ч. 1 (1963) 18–19; Н. Полонська-Василенко, *До історії України XIX століття*, УІ, ч. 4 (1964) 9–13; ч. 1–2 (1965) 14–21; Н. Полонська-Василенко, *Архів Запорізької Січі та питання про видання його*, УІ, ч. 1–4 (1968) 134–137; Н. Полонська-Василенко, *До історії архівів Києва*, УІ, ч. 1–4 (1968) 90–91; Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, УІ, ч. 3–4 (1966) 46–47; Н. Полонська-Василенко, *Редакційна діяльність М. П. Василенка*, УІ, ч. 3–4 (1966) 101–109; Н. Полонська-Василенко, *Бібліографія праць М. П. Василенка*, УІ, ч. 3–4 (1966) 103–109 (підп. Н. П.-В.); Н. Полонська-Василенко, *Пам’яті Домета Оляничина (1891–1970)*, УІ, ч. 4 (1970) 83–89; Н. Полонська-Василенко, *Академік Агатангел Юхимович Кримський*, УІ, ч. 3–4 (1971) 90–98; Н. Полонська-Василенко, *Наукова спадщина А. Ю. Кримського (У справі рукопису “Історія Хозар”)*, УІ, ч. 3–4 (1973) 141–145; Н. Полонська-Василенко, *Проф. Олександр Петрович Оглоблін*, УІ, ч. 1–3 (2000) 149–154.

⁴ Н. Полонська-Василенко, *До історії України XIX століття*.

⁵ *Ibid.*, ч. 4 (1964) 10.

⁶ *Ibid.*, с. 12.

Оповідючи про найвизначніші досягнення української літератури, мистецтва, про роль громад, які об'єднували українську інтелігенцію й провадили велику культурно-національну працю, про університети як осередки української культури, вона з особливим пієтетом пише про Київський університет, наводячи слова професора Д. Багалія про те, що завдяки професорові В. Антоновичеві він став метрополією, з якої, як апостоли на проповідь, йшли молоді історики проповідувати слово істини – історію України⁷.

Підводячи підсумок, дослідниця звертає увагу на те, що впродовж XIX ст. в Україні намічається два головних напрями: з одного боку – русифікаційний опортуністичний, з другого – національний, революційний, що готував борців за волю України. І закінчує таким висновком: “Щоб зрозуміти вибух революції 1917 року та постановя Української Держави, треба врахувати ту величезну підготовчу працю, яку під гнітом окупантів невпинно робила українська громадськість: сільські та робітничі повстання, що характеризували кінець XIX ст., нові політичні партії, ріст національної свідомості, сотні діячів, що гинули на засланні за українську ідею. XIX-те століття, – наголошує вона, – не було «пропащим часом», навпаки: це був час підготовки та гуртування могутніх національних сил”⁸.

У статті “Проф. Олександр Петрович Оглоблин”, яка була вперше опублікована Н. Полонською-Василенко в “Наукових записках УВУ” (1965–66, ч. 8) під заголовком “З приводу ювілею Олександра Петровича Оглоблина” і передрукована в 2000 р. у спеціальному числі “Українського історика”, присвяченому О. Оглоблину з нагоди 100-річчя від дня його народження, дослідниця, високо оцінюючи вклад ювіляра в розвиток української історичної науки, особливу увагу звертає на його багаторічну працю над дослідженням “Історії Русів”. Вона акцентує на тому, що саме ця робота історика показала, наскільки високим був інтелектуальний рівень гуртків, які існували в кінці XVIII – на початку XIX ст. на Новгород-Сіверщині, і з середовища яких, як вважав дослідник, вийшов автор знаменитої пам’ятки. Характерним було те, зауважувала Наталія Дмитрівна, що сам Олександр Петрович не міг зупинитися на тій або іншій особі: О. Лобисевич, Ханенко один, потім Ханенко другий – все це особи, яких він висував, а згодом відмовлявся від них. На цій думці варто наголосити, бо передрук у нинішніх видан-

⁷ Н. Полонська-Василенко, *До історії України XIX століття*, ч. 1–2 (1965) 20.

⁸ *Ibid.*, с. 21.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

нях без коментарів окремих праць О. Оглоблина може скласти враження, ніби ним установлена особа автора “Історії Русів”. Так, газета “Літературна Україна” 30 січня 2014 р. подала статтю О. Оглоблина “Опанас Лобисевич (1732–1805)”, яка вперше була опублікована автором у Німеччині в 1948 р. в “Літературно-науковому збірнику” (ч. 3) з підзаголовком “Окремий розділ з нашої праці «Люди Старої України (XVIII ст.)», злагодженої до друку”. У цій статті О. Оглоблин, розповідаючи про останні роки життя О. Лобисевича у своєму хуторі Леньків, пише, що про ці його роки життя мало відомо, “проте, є серйозні підстави думати, що «Історія Русов», цей вічний твір української державницької ідеології, була створена цією людиною, саме в цей час, на цьому тихому Новгород-Сіверському хуторі...”⁹.

Н. Полонська-Василенко вважала, що відкриття О. Оглоблина щодо цієї історичної пам’ятки настільки великі й епохальні, що тимчасово навіть втрачає своє значення ім’я її автора. “Досліди Олександра Петровича «збагатили» історію України, – підкреслює Наталія Дмитрівна, – вони відкрили очі людям на значення XVIII–XIX століть для історії України; вони дали ґрунт для дальших досліджень видатних явищ в історії України: масонських лож, таємних політичних гуртків XIX ст., декабристів в Україні, Кирило-Методіївців, національних рухів XIX ст.; все це й дало той ґрунт, якого вони були позбавлені до цього часу, і протягувало нитку від автономістів XVIII ст. до Української Держави XX-го століття”¹⁰.

Про значення для історії України дослідження О. Оглоблиним цієї визначної пам’ятки йдеться й у статті-спогаді Н. Полонської-Василенко “Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці”¹¹. Але ця стаття важлива ще й тим, що в ній відображені людські стосунки двох визначних українських істориків, а це для просопографічного дослідження має особливо велике значення. Вона пригадувала, що спочатку їхнє знайомство, якому на час написання статті минуло півстоліття, було тільки “зовнішнім”, вони просто віталися при зустрічах. А з того часу, як у 1927 чи 1926 році обоє стали співробітниками Української Академії Наук, у них почалися тісні наукові зв’язки, які незабаром перетворилися в дружбу. Наталія Дмитрівна пригадує цікаву деталь: оскільки в тому людському гармидері, який панував завжди в Академії Наук,

⁹ Літературна Україна, № 5 (5534) (2014, 30 січня) 14.

¹⁰ Н. Полонська-Василенко, *Проф. Олександр Петрович Оглоблин*, с. 151.

¹¹ Н. Полонська-Василенко, *Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці*, УІ, ч. 1–3 (1970) 33–37.

було не до розмов на наукові теми, то вони широко користувалися телефоном. Вона наводить слова академіка Д. Багалія, який писав до неї з Харкова, що “коли він згадає Київ – йому спадає на думку довгий, довгий телефонний дріт, а на кінцях його висять – на одному – Олександр Петрович, а на другому – Наталія Дмитрівна”¹².

Зустрічаємо в цих спогадах і деталі напівголодного побуту вчених у часи воєнного лихоліття 1942 р., коли Олександр Петрович щонеділі пішки приходив з Подолу на Тарасівську вулицю, де мешкала Наталія Дмитрівна зі своїм чоловіком, і читав їм свою розвідку про “Історію Русів”. Вона справила на слухачів величезне враження як змістом відкриття вченого, так і “мікроаналітичною” методикою його дослідження.

Слід відзначити, що й деякі інші публікації Н. Полонської-Василенко, присвячені окремим постатям чи інституціям, носять і дослідницький і мемуарний характер. Це стосується зокрема публікацій про М. Василенка¹³, Д. Оляччина¹⁴, А. Кримського¹⁵, про Український Вільний Університет. Для просопографічного дослідження найбільшу вартість має саме мемуарний сегмент, адже те, що пише людина про іншу, на чому акцентує увагу, характеризує й самого автора, його ставлення до об’єкта дослідження чи спогаду.

Так, у статті про життя й наукову діяльність М. Василенка Наталія Дмитрівна розповідала про те, через які перешкоди довелося йому пройти на шляху до наукової кар’єри, звертала увагу на його постійну роботу в архівах, на діяльність у справі організації в Україні великих центральних архівів, на підготовлені ним публікації архівних джерел¹⁶. Вона писала: “Якщо треба було б зазначити наукову галузь, в якій дав Василенко найбільше, то треба визнати, що то була археографія”¹⁷.

Цінним мемуарним сюжетом цієї статті є згадка про методу праці Миколи Прокоповича: “Він мав виключну пам’ять, був винятковим

¹² Н. Полонська-Василенко, *Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці*, с. 34.

¹³ Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, с. 41–51; Н. Полонська-Василенко, *Редакційна діяльність М. П. Василенка*, с. 101–109; Н. П.-В., *Бібліографія праць М. П. Василенка*, с. 103–109.

¹⁴ Н. Полонська-Василенко, *Пам’яті Домета Оляччина (1891–1970)*, 83–89.

¹⁵ Н. Полонська-Василенко, *Академік Агатангел Юхмлович Кримський*, с. 90–98; Н. Полонська-Василенко, *Наукова спадщина А. Ю. Кримського (У справі рукопису “Історія Хозар”)*, с. 141–145.

¹⁶ Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, с. 42.

¹⁷ *Ibid.*, с. 46.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

ерудитом, але виписок, нотаток з прочитаної літератури майже не робив. Не писав він також «чернеток». Найбільші свої праці писав він відразу, без поправок, без змін. Писав він на машинці й навіть не завжди з копіями. Копії ці він нищив після того, як працю було надруковано. Він довгий час підготовляв працю, у всіх деталях обмірковував її, і після того сідав за машинку і здебільшого дуже швидко писав статтю¹⁸. Саме це, вважала Наталія Дмитрівна, було причиною того, що науковий архів Миколи Прокоповича був дуже малий, зате його особистий архів мав багато документальних матеріалів, зокрема величезну збірку листів до нього, адже він вів велике листування. Вона згадує, що після смерті її чоловіка кілька сотень його листів до батька за 1890–1917 рр. передала їй Катерина Грушевська. В особистому архіві М. Василенка зберігалися також сотні листів від академіків Д. Петрушевського, В. Вернадського та інших діячів. Усі вони були передані до Української Академії Наук.

Зі статей про А. Кримського бачимо, з якою повагою й захопленням ставилася Наталія Дмитрівна до цього визначного вченого, організатора науки і доброї, благородної людини, яка вміла відкликатися на чуже нещастя. Адже він проявив велику наполегливість, щоб визволити з-під арешту її чоловіка академіка М. Василенка, заарештованого в 1923 р. у ході політичного процесу “Центру дій” і засудженого до 10 років ув’язнення, допомагав і їй самій влаштуватися на роботу після звільнення з посади як дружини злочинця.

У статті про Домета Оляччина, історика України, професора УВУ, дійсного члена УВАН та НТШ, якого Наталія Полонська-Василенко добре знала особисто, листувалася з ним, вона звертає увагу на його велику наполегливість, що дозволила синові незаможного селянина з Поділля самотужки підготуватися й скласти екстерном іспити за повітову двокласну школу в Брацлаві, а потім і далі продовжити освіту, незважаючи на величезні матеріальні труднощі¹⁹. Дослідниця підкреслює захоплення Д. Оляччина пошуками в архівах навіть у тих умовах, коли основна робота в УВУ не залишала для цього часу і він виїжджав в архіви під час студентських канікул. Вона наголошувала, що “архівні розшуки дали йому зміст життя, хвилювання й радість успіхів. Він

¹⁸ Н. Полонська-Василенко, *Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність*, с. 51.

¹⁹ Н. Полонська-Василенко, *Пам’яті Домета Оляччина (1891–1970)*, с. 83.

щоденно працював в архівах”²⁰. Очевидно, що в таких рисах характеру Домета Герасимовича, як наполегливість у досягненні мети, любов до роботи в архівах Наталія Дмитрівна вбачала споріднену собі душу.

Якщо перша публікація Н. Полонської-Василенко про Український Вільний Університет, опублікована в 1965 р. під заголовком “Сторінки спогадів”²¹, відповідає цьому жанру, то присвячена 50-літньому ювілеєві УВУ стаття “Український Вільний Університет (1921–1971)”²² носить дослідницький характер, хоч не позбавлена і мемуарного в тих частинах, де йдеться про періоди, коли авторка в ньому працювала (кінець розділу “Празька доба”, розділ “Мюнхенська доба історії УВУ”).

Двома невеликими статтями – “До історії архівів Києва”²³ і “Архів Запорізької Січі та питання про видання його”²⁴ Наталія Дмитрівна засвідчила, що й перебуваючи далеко від України, вона не залишалася байдужою до збереженості її архівних скарбів. У першій з них вона повідомила про військовий архів II армії, що була розташована в 1810–1840-х роках на території України. Цей архів колись виявив у будівлі старого арсеналу на Печерську та опрацював ще до Першої світової війни її батько – залюблений в історію збирач архівних документів і предметів старовини полковник Д. Меньшов. Він кілька років у вільний від роботи час, у вихідні дні, на свята й під час відпусток самотужки розбирав і упорядковував архів, який нараховував кілька тисяч справ. У більшості своїй вони стосувалися військових питань, хоч були й такі, у яких йшлося про стосунки військового начальства з цивільним населенням, про долю офіцерів армії – декабристів. На основі документів цього архіву Д. Меньшов написав і опублікував кілька статей. Роботу перервав початок Першої світової війни, батько Наталії Дмитрівни змушений був виїхати на фронт, а в 1917 р. був убитий у Житомирі під час більшовизації фронту.

У 1918 р. вона звернулася у справі цього архіву до В. Модзалевського, який очолював новозасноване архівне управління, але він інтересу не проявив. “Долі архіву за советських часів я не знаю”, – з сумом констатувала Наталія Дмитрівна.

²⁰ Н. Полонська-Василенко, *Пам'яті Домета Оляничина (1891–1970)*, с. 84.

²¹ Н. Полонська-Василенко, *Сторінки спогадів. Український Вільний Університет*, УІ, ч. 3–4 (1965) 39–47.

²² Н. Полонська-Василенко, *Український Вільний Університет (1921–1971)*, УІ, ч. 1–2 (1971) 17–27.

²³ Н. Полонська-Василенко, *До історії архівів Києва*, с. 90–91.

²⁴ Н. Полонська-Василенко, *Архів Запорізької Січі та питання про видання його*, с. 134–137.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

Турботою про долю українських архівів продиктована й друга стаття, до написання якої її спонукала поява в радянській і в зарубіжній пресі інформації про те, що готується до видання Архів Запорізької Січі. Н. Полонська-Василенко, яка дуже добре знала “історію питання” про підготовку до видання цього корпусу документів в Україні в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., не могла залишитися байдужою. У своїй статті вона розповіла про вивчення цього архіву визначними істориками А. Скальковським і М. Слабченком. Вона наголосила, що написані на матеріалах цього архіву праці А. Скальковського “Хронологическое обозрение Новоросійского края” та “История новой Запорожской Сечи” “протягом майже 100 літ були головним джерелом історії Південної України, і не втратили свого значення до наших часів”²⁵. Акцентувала вона й на ролі М. Слабченка і як дослідника архіву, і як ініціатора його публікації.

Розповіла дослідниця також про непросту долю Запорозького архіву, який у зв’язку з підготовкою його видання було перевезено з Одеси до Києва й “приміщено до Архіву Давніх Актів” у будинку університету. “Під час евакуації Києва в 1941 році, – свідчила Наталія Дмитрівна, – архів було вивезено з Києва, але дальша його доля була невідома”. Ходили навіть чутки, що архів везли баржами й він затонув. Понад 20 років про архів не було відомостей, пише вона, і тільки з 1967 р. стали доходити вістки, що архів не загинув, а з 1968 р. стало відомо, що його буде видано.

“Проте радість, що буде видано один з цінніших скарбів України, – читаємо далі, – затьмарює тривога – як саме буде видано його? Чи буде видання стояти на висоті? Чи буде воно відповідати важливості історичного джерела?”²⁶

Стаття написана в гострополемічному, а часом навіть в іронічно-саркастичному тоні, що свідчить як про принциповість, безкомпромісність і емоційність Н. Полонської-Василенко, так і про глибину її стурбованості за долю важливої історичної пам’ятки й історичної науки загалом.

Найбільше просопографічної інформації міститься в спогадах і в листуванні. Спогади Н. Полонська-Василенко почала писати, як інформувала у “Вступі” до них, у липні–серпні 1945 р. у німецькому селі

²⁵ Н. Полонська-Василенко, *Архів Запорізької Січі та питання про видання його*, с. 135.

²⁶ *Ibid.*, с. 136.

Трасфельдені, в районі Пассау, в “гастгаузу” фрау Марії Вагнер, куди доля занесла групу українських професорів УВУ після евакуації з Праги. Спочатку їх було 17 душ, а коли приєдналася група українських кооператорів, стало 32. Всі жили в одному, мало пристосованому до життя приміщенні, де плакала мала дитина і помирала від раку старша жінка. Та діяльна натура Наталії Дмитрівни не дозволяла їй сидіти без діла, і вона приступила до написання спогадів. Їй тоді виповнився 61 рік.

Описуючи прекрасні красвиди Трасфельдена, які виринали після того, коли розсіювався густий туман, вона писала: “Так хочеться вірити – розвіється туман і нашого життя, і після випадкового перебування в Трасфельдені, може знову, хоч на короткий час, засяє для мене те сонце, яке світило мені в житті – сонце наукової роботи...”²⁷.

Продовжувала вона працювати над спогадами й пізніше і, як писала наприкінці життя в одному з листів до Л. Винара, вони становили понад 1000 сторінок²⁸. Звичайно, такий великий об’єм “Український історик” опублікувати не міг, та й не було у розпорядженні редактора всього рукопису (про драматичну долю рукопису йдеться у вступній статті В. Шевчука²⁹ до видання “Спогадів”, здійсненого в Україні в 2011 р.), але окремі їх частини і уривки в журналі публікувалися. Крім уже названих, що побачили світ за життя вченої, пізніше було вміщено ще 9 публікацій її спогадів³⁰. Вони дають багатий матеріал про життєвий і творчий шлях ученої від самого раннього дитинства, про походження родини, про те інтелектуальне середовище, в якому вона зростала і в якому формувалася її науковий і суспільний світогляд, гартувався характер.

Безперечно, що великий вплив на формування особистості має родинне оточення, подружнє життя. Багато теплих слів присвячено в

²⁷ Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, УІ, ч. 120–123 (1994) 243.

²⁸ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко. II. Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара*, УІ, ч. 2–4 (1983) 72.

²⁹ В. Шевчук, *Про “Спогади” Наталії Полонської-Василенко* [в:] Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, К. (Вид. дім “Києво-Могилянська академія”), 2011, с. 5–20.

³⁰ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916) (уривок із спогадів)*, УІ, ч. 2–4 (1983) 38–50; *Революція 1917: Спогади*, УІ, ч. 1–4 (1988) 119–128; ч. 1–3 (1989) 106–113; *Спогади: Дитинство (1884–1896)*, УІ, ч. 1–4 (1994) 243–252; ч. 1–4 (1995) 274–285; *Спогади. Україна. I. Харків*, УІ, ч. 1–5 (2003) 386–397; *Спогади (закінчення)*, УІ, ч. 1–2 (2004) 202–222; *Уривок зі спогадів про М. Грушевського*, ч. 2–4 (2005) 145–149; *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, УІ, ч. 1–4/1–4 (2010–2011) 309–345.

²⁴ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 45–83.

Н. Миронець, *Матеріали до просопографічного портрета...*

спогадах батькам авторки, яких вона ніжно любила і разом з тим відзначала деякі нюанси у взаємовідносинах у родині.

“Я дуже любила маму, – читаємо в спогадах, – але вона була для мене якоюсь вищою істотою, ніж я: вона могла покарати мене, поставити в кут – найвища кара, яка вживалася; могла зробити мені догану, від якої я плакала; могла – і це було найгірше – припинити розмовляти зо мною. Батько був щось зовсім інше: він був мій найближчий друг, якому я відкривала свою душу, якому могла скаржитись на маму... І мені часто здавалося, що мій батько, не засуджуючи мами, співчуває мені. І мій тісний дружній зв'язок з ним робився ще міцнішим. Мати почувала це, іноді сміялася, іноді «ревнувала»; часто, коли ми сиділи утрюх за столом, вона, жартуючи, казала, що дві пари сіро-зелених очей завжди однаково дивляться на неї і завжди у згоді між собою...”³¹.

Очевидно, що ця близькість до батька, який захоплювався історією, визначила майбутній фах Наталії Дмитрівни.

Зі спогадів дізнаємося також про стосунки їхньої авторки із чоловіками, які залишили помітний слід у її житті, це: перший чоловік – прапорщик Сергій Гаврилович Полонський, з яким офіційно перебувала у шлюбі в 1906–1914 рр., хоч родинне життя з самого початку не склалося, переросло в тривалу драму, яка забрала багато сил і здоров'я; вчитель – професор Митрофан Вікторович Довнар-Запольський, під керівництвом якого вона формувалася як науковець і педагог, стосунки з яким на певному етапі переросли рамки вчитель-учениця; другий чоловік – академік Микола Прокопович Василенко, з яким її впродовж 1923–1935 років пов'язувало глибоке кохання, незважаючи на 16-річну різницю у віці й великі випробування, які довелося пережити (арешт чоловіка, звинуваченого у керівництві таємною контрреволюційною організацією “Київський обласний центр дій”, боротьба за його визволення, його тривала тяжка хвороба); і останнє кохання – відомий економіст, історик кооперативного руху Олександр Михайлович Моргун, з яким одружилася в 1939 р. і прожила до його смерті в 1961 р.

Кожному з них у спогадах відведено певне місце, хоч і не рівноцінне: найменше написано про Полонського, найбільше – про Василенка. Оскільки спогади доведені до 1924 р., то про О. Моргуна у них спеціально не йдеться, натомість про їхні подружні стосунки дізнає-

³¹ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916)*..., с. 38–50.

мося з його статті, присвяченої Наталії Дмитрівні, в якій він писав, що “виявилася вона найкращою з усіх жінок на цілому світі”³².

Коли читаєш спогади Н. Полонської-Василенко, то вражає те, яку феноменальну пам’ять мала ця жінка, що могла більш ніж через півстоліття пригадати таку величезну кількість фактів із найдрібнішими деталями. Деякі з них – унікальні, їх не зустрінеш у жодному іншому джерелі, і в цьому їх особлива цінність для створення просопографічного портрета авторки, для уточнення і розширення уявлень про відомі біографічні факти. Наприклад, про початки наукової діяльності ще юної Наталії Полонської відомо з перших її публікацій, детально проаналізованих у згаданій монографії І. Верби. Але звідки, як не з її спогадів “Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913”³³, дізнаємося про ту атмосферу, в якій проходив у Новгороді в 1911 р. XV Археологічний з’їзд, на якому Н. Полонська виступила з двома рефератами, і про пригоду, яка сталася там з нею. Напередодні відкриття з’їзду вона з групою учасників поїхала на екскурсію до церкви Спаса на Нередиці. Там, збігаючи по крутих сходах, вона зачепилася за східці каблуком, впала і покотилася вниз. Ударилася так сильно, що 6 годин була без свідомості. Викликали лікаря, все обійшлося. Прокоментувала цю пригоду Наталія Дмитрівна чисто по-жіночому: “Найгірше було те, – писала вона, – що під оком у мене був синяк: довелося придбати темну вуаль, щоб не було помітно плями. На другий день моя пригода була відома вже на з’їзді, і професор І. О. Шляпкін жартував, що мені найбільше пощастило: прославилась перша за всіх членів з’їзду”³⁴. Ми ж розуміємо, який характер і силу волі повинна була мати молода жінка, щоб після всього пережитого зібратися й успішно виступити з науковими доповідями перед авторитетними вченими.

З цим з’їздом пов’язаний ще один спомин Наталії Дмитрівни, який допомагає зрозуміти, наскільки непростим був у ті часи шлях жінки в науку. У загальних рисах відомо упереджене ставлення тогочасного суспільства до вчених жінок, але не всі знають про такий нюанс, як “жіноча ревність” тих, що вже мали певний авторитет у науці, до своїх

³² О. Моргун, *До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун*, УІ, ч. 2–4 (1983) 52.

³³ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 309–345. До речі, ця частина “Споминів” не увійшла у здійснене видання в Україні. Упорядник видання і автор вступної статті В. Шевчук вважав, що “авторка в описі пропустила 1912 рік” (В. Шевчук, *Op. cit.*, с. 11, 17).

³⁴ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 315.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

молодших “суперниць”. Н. Полонська під час роботи з’їзду помітила холодне ставлення з боку графині П. Уварової, голови Московського археологічного товариства, і не могла зрозуміти причини. Вона виявилася, коли, закриваючи з’їзд, графиня відзначила, що в роботі з’їзду брало участь багато жінок, дехто виступав з доповідями, “проте, це було явище негативне: нічого корисного вони для науки не внесли, і взагалі, мовляв, наука не жіночого розуму справа”. Цю ситуацію Наталія Дмитрівна прокоментувала так: “Незважаючи на свій вік, великий, безперечно, розум, великий науковий авторитет графиня хотіла панувати на з’їзді, як одинока жінка, і присутність молодих, гарних жінок її дратувала”³⁵.

Цей приклад був не поодиноким. Коли в 1911 чи на початку 1912 р. Н. Полонську було запропоновано на члена Товариства Нестора Літописця, то її мало не провалили на виборах, і найбільше агітувала проти вдова В. Антоновича Катерина Миколаївна Мельник-Антонович, головним аргументом було: не можна вибирати до Товариства жінок, це позбавляє Товариство поважності. Н. Полонську обрали перевагою в 2–3 голоси завдяки підтримці її вчителя М. Довнар-Запольського³⁶.

Саме в цьому розділі споминів, який не увійшов у згадане вище здійснене в Україні видання (і тим ще збільшується вартість публікації в УІ), мемуаристка детально розповідає про свою напружену, самовіддану роботу над складанням “культурно-історичного атласу для шкіл”, ідею якого їй, за словами мемуаристки, “подарував” Довнар-Запольський, про викладацьку роботу в гімназії, а потім і на посаді асистента по кафедрі російської історії та методики викладання Вищих Жіночих Курсів. Про викладацьку роботу не без задоволення писала: “Мої лекції йшли добре, учениці мене любили, і я спочатку дуже захоплювалася педагогічною роботою. Я ретельно підготовлялася до кожної лекції, багато читала, приносила до класу багато малюнків, часом сама читала ученицям в класі, роздавала їм книжки для читання”³⁷.

У цьому ж розділі Н. Полонська-Василенко згадує про своє знайомство з М. Грушевським, яке сталося у зв’язку з її роботою над атласом, до якого вона хотіла включити якомога більше оригінальних фотографій історичних пам’яток, а не передруків із книг. При сприянні М. Василенка вона зустрілася з Михайлом Сергійовичем і просила

³⁵ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 322–323.

³⁶ *Ibid.*, с. 332–333.

³⁷ *Ibid.*, с. 327–328.

дозволу використати фотографії, з яких робилося кліше для “Ілюстрованої історії України”, обіцяючи зазначити, що взято з його книги. “Всі мої доводи були марні. М. С. Грушевський обмежився дозволом робити перезнімки з його книг”, – пригадувала вона³⁸.

Зі спогадів бачимо, що вже з молодих років притаманні їй були такі риси характеру, як цілеспрямованість, працелюбність, принциповість, наполегливість у досягненні поставленої мети, у захисті своєї позиції. Це проявилось, зокрема, у боротьбі за найбільшу її працю довоєнного періоду “Культурно-исторический атлас. Пособие к русской истории” (К., 1913–1914. Вип. 1–3). Атлас включав 120 таблиць, близько 1000 зніmkів пам’яток старовини від палеоліту до середини ХІХ ст. і 200 сторінок пояснювального тексту, що належав Н. Полонській. Спочатку перший випуск атласу був зустрінутий схвально, але незабаром появилася розгромна рецензія відомого археолога А. Спіцина з висновком, що атлас не може бути рекомендований для шкіл. Незабаром ця рецензія була опублікована в “Журнале Министерства народного просвещения”. Н. Полонська написала дві відповіді на цю статтю, які також були опубліковані в цьому журналі та окремою брошурою. На ці публікації схвально відгукнулися голова Московського археологічного товариства графиня П. Уварова та відомий археолог В. Городцов. “Таким чином, моя «честь» автора і археолога була реабілітована”, – згадувала Наталія Дмитрівна³⁹.

Підводячи підсумок цього періоду свого життя, вона писала: “Я вийшла переможцем з низки складних перешкод, які стояли перед мною, не лише як людиною, але й як перед жінкою, і вийшла на широкий шлях, де могла по-новому будувати моє життя, не зв’язана з традиціями. Я вже мала хоч не велике, але наукове ім’я. На столі комісії вже лежав I том мого атласу, лежали відбитки інших друкованих праць”⁴⁰.

У цих словах – виразний штрих до просопографічного “автопортрета” Н. Полонської-Василенко.

Важливою складовою просопографічного портрета особистості є стан її здоров’я, йому в спогадах Н. Полонської-Василенко відведено чимало місця. Згадуючи про свої перші кроки на науковому шляху в 1911–1913 рр., вона писала: “Всю зиму 1912–1913 я шалено працю-

³⁸ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 341–342.

³⁹ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916)*, с. 40.

⁴⁰ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 345.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

вала. Крім двох гімназій та асистентури, я дописувала текст для атлясу, правила коректу, а головним чином готувалась до іспитів в Державній Комісії. Мені треба було підготувати коло 30 іспитів <...>. Іноді мені здавалося, що я не витримаю, мене охоплювала така втома, що я боялася за свої сили”⁴¹. Почалися якісь неприємні перебої серця, і Наталія Дмитрівна звернулася до відомого лікаря І. Фаворського, який знайшов початок базедової хвороби, а головне – деякі симптоми небезпеки з легенями⁴². Лікар радив їй покинути науку і вирушити на деякий час “туди, де ростуть помаранчі”. “Йому було добре казати про «помаранчі», – писала вона в іншому місці, – коли мені треба було складати іспити, писати атлас, тримати коректи тощо. Повертаючись від нього, я ховала від батьків рецепти тіюкола і крадькома його ковтала”⁴³.

Хвороба легень (сухоти) супроводжувала Наталю Дмитрівну усе життя, а на схилі віку додалися й інші, про що дізнаємося з листів до Л. Винара. Так, у листах від 9 березня і 11 квітня 1972 р. повідомляла йому, що почуває себе дуже зле, бо перехворіла грипом, який проходив мляво, без температури, але дав тяжкі наслідки: слабкість і падіння діяльності серця. У такому стані змушена була їхати до Мюнхена на загальні професорські збори. “І несподівано, на початку зборів – сердечний припадок, привезли додому, виявилось «закупорка вен», – тромбофлебіт. Було зле, зараз трохи ліпше”⁴⁴.

Епістолярій Н. Полонської-Василенко на сторінках УІ представлений, в основному, її листуванням з учнем і багатолітнім співробітником Любомиром Винарем⁴⁵, хоч зустрічаємо й поодинокі листи від інших осіб: це копії листів Н. Полонської-Василенко до родини історика Д. Дорошенка та його відповіді, а також копія листа М. Луцького до Н. Полонської-Василенко та її чоловіка О. Моргуна, всі датовані 1945 р., і йдеться у них про труднощі наукової праці українських емігрантів у тогочасних умовах Німеччини⁴⁶; в опублікованій Ю. Мици-

⁴¹ Н. Полонська-Василенко, *Перші кроки на науковому шляху. 1911–1913*, с. 343.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (війна, 1913–1916)*, с. 38.

⁴⁴ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 69, 71–72.

⁴⁵ Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара в ст.: Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 62–73; 3 листів Наталії Полонської-Василенко до Любомира Винара, УІ, ч. 2–4 (2005) 247–263; 3 листів Любомира Винара до Наталії Полонської-Василенко, УІ, ч. 2–4 (2005) 263–269; 3 листа Наталії Полонської-Василенко до Любомира Винара, УІ, ч. 1–4 (1995) 319.

⁴⁶ *Три листи*, УІ, ч. 1–4 (1995) 316–319.

ком добірці листів до М. Грушевського з фонду 1235 ЦДІАУ в Києві вміщений лист Н. Полонської до М. Грушевського у справі ілюстрацій для задуманого нею “Історико-бытового атласа”⁴⁷; у додатках до рецензійної статті Оксани Юркової “Монографія про Катерину Грушевську” додано: “Лист М. С. Грушевської до Н. Д. Полонської-Василенко від 26 січня 1940 р.” та “Лист М. С. Грушевської до Н. Д. Полонської-Василенко від 26 лютого 1940 р.” з проханням допомогти дізнатися, що сталося з її листом-заявою до Верховної Ради СРСР щодо долі заарештованої її доньки Катерини⁴⁸; у публікації Л. Винара “Матеріали до історії «Спогадів» Н. Полонської-Василенко” подано уривки з двох листів О. Оглоблина до Н. Полонської-Василенко від 29 березня 1973 р. та від 8 червня 1973 р. (цей останній вже не застав її в живих), у яких він пропонував свою допомогу в справі видання її спогадів⁴⁹.

Безумовно, кожний з таких листів містить інформацію, яка додає ті чи інші риси до просопографічного портрета Н. Полонської-Василенко, та найбільше такої інформації – у листуванні з Л. Винарем. Уже в першій зі згаданих публікацій ним подано 14 листів Н. Полонської-Василенко, які охоплюють період з 1962 по 1973 р., а в публікації 2005 р. – 21 лист Н. Полонської-Василенко за 1956–1971 рр. і 6 листів Л. Винара за 1964–1972 рр. Сам Л. Винар так оцінював листи своєї кореспондентки: “Листи Наталії Полонської-Василенко є важливим джерельним матеріалом для дослідження українського академічно-наукового життя на еміграції, в якому вона брала живу участь. Вони також віддзеркалюють погляди Наталії Дмитрівни на різні аспекти діяльності українських наукових установ, поодиноких вчених, а також її настанову до суспільно-громадського і політичного життя української еміграції. Писала вона щиро, безпосередньо без огляду на те, чи її погляди до вподоби відборцям її листів, чи ні. Саме тому являються вони цінним джерелом до вивчення її життя й світогляду”⁵⁰.

У листах чимало інформації про умови, в яких доводилося жити і працювати Н. Полонській-Василенко в різні періоди емігрантського життя. У листі до Д. Дорошенка і його дружини, написаному в серпні 1945 р., вона розповідає про життя в Трасфельдені, де вона з чоловіком опинилася разом з групою українських емігрантів. Жили всі в одній

⁴⁷ 3 листів до Михайла Грушевського, публ. Ю. Мищика, УІ, ч. 1–4 (2002) 504–505.

⁴⁸ УІ, ч. 2–4 (1999) 290–296.

⁴⁹ УІ, ч. 1–4 (1995) 286–287.

⁵⁰ УІ, ч. 2–4 (1983) 57.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

кімнаті. “Під нами коровник, над нами дах, через який видно небо. Протяги жахливі. Але влітку було терпимо. Околиці Трасфельдена чудові – ліси, гори, долини. Багато ягід. Але по все – молоко, яйця, картоплю треба було ходити по селах, через ці ліси і гори, пересічно кілометрів 6–10 на день. Найгірше з картковим постачанням: хліб, картоплю, все, що належало, одержуємо в Тітлінгу. Він лежить на високій горі, 2 кілом. І це дуже важко, зокрема, коли дощ і вітер, а клімат тут гірський, дують міцні вітри, раптом налітають хмари з зливами. Я дуже стомилась, як від цих постійних мандрівок до того ж босою, бо моє взуття розвалилось так само як і в моїх компаньйонках..., бо дороги тут з гострими камнями, багато багнистих місць, зранку – роса. Зараз ми стаємо перед проблемою, якої не можемо розв’язати: що робити на осінь? Знайти кімнату в бауерів неможливо, бо все переповнено втікачами-німцями, кількість яких все зростає. Крім того, з нашим одягом та взуттям ми не зможемо в сніг та дощ мандрувати до Тітлінгу по хліб тощо. Знайти тут працю неможливо навіть для молоді людини, бо у всіх дворах мешкає стільки втікачів-німців, які відбувають панщину на господаря, що в сторонніх робітниках ніхто не має потреби”⁵¹. Вона просить Д. Дорошенка допомогти наблизитися до інших осередків, де є земляки, де можна було б знайти будь-який заробіток і не загубитися в Баварських горах.

З листів Н. Полонської-Василенко дізнаємося й про те, як жилося й працювалося їй уже в поважному віці, коли була на посаді професора УВУ в Мюнхені. У листі до Л. Винара від 26 лютого 1964 р. писала: “Всі ми – Курінний, я, «животіємо» на 50 н[імецьких] м[арок] з УВУ. Курінні мають мізерні пенсії. Я не маю її, бо знищила в дорозі всі документи, а головне тому, що живу в альтерстаймі і по закону уся пенсія іде на оплату утримання”⁵². А в листі від 3 серпня 1968 р. до того самого адресата читаємо: “...Питаєте про УВУ. Між нами – не добре. Змінилося начальство в Бонні: нове – неприємне, придиричive, все щось нюхає, шукає. Понад місяць вся канцелярія писала для нього звіти. Побачимо! Я вірю в пр[офесора] Янова (з квітня 1968 р. – новий ректор УВУ. – Н. М.) – він молодий, енергійний, йому не легко, бо єдина допомога стара жінка, 84 років! Бо в Мюнхені майже не маємо професорів”. І далі знову пише про бюрократичні перепони, які отруювали

⁵¹ УІ, ч. 1–4 (1995) 317.

⁵² Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара, УІ, ч. 2–4 (1983) 63.

життя: “Мені оплачують дорогу: треба кожен раз написати – коли вийшла з хати, коли сіла на потяг, коли приїхала – знову коли сіла на потяг, коли приїхала, скільки часу їхала таксі!!!”⁵³

Багато писала про стан здоров’я, яке все погіршувалося. Та особливого душевного болю завдавали проблеми з виданням 2-томної “Історії України”.

Турбувала її й доля власного архіву, цінність якого вона прекрасно розуміла, як і ту загрозу, яка на нього очікувала у випадку її смерті. У листі до Л. Винара 23 листопада 1968 р. вона писала, що радо приймає його пропозицію надсилати йому архів. “Я заповіла тестаментом все УВУ, але це йому як п’ята нога собаці”. Далі пише, що має в своєму архіві штук 100 течок з рукописами, “біля 200 течок кореспонденції” та ін., і цікавиться: “де будете зберігати архів? Це дуже важне... Я як старий архівний шур ставлю ці питання рубом. Папери люблять увагу, дбайливе ставлення до себе. Тому я боюся давати їх УВУ. Досить з нього книжок – понад 1500”⁵⁴.

З написаного про Н. Полонську-Василенко на перший план знову ставимо роботи Л. Винара⁵⁵, який у цілій низці статей розкрив її діяльність як науковця, громадського діяча й талановитого педагога. Зокрема, про останню сферу її діяльності свідчив як слухач її лекцій в УВУ: “Наталія Полонська-Василенко тішилася між студентами великою популярністю як блискучий викладач, а разом мала репутацію строгої професорки, яка вимагала солідного знання історичних джерел і літератури. Студенти її любили і шанували, і вона була щирою їх опікункою”⁵⁶.

Писали про Н. Полонську-Василенко й інші колеги, які добре знали її по спільній роботі. Петро Курінний дав детальний огляд її наукової й педагогічної діяльності на всіх етапах життєвого і творчого

⁵³ УІ, ч. 2–4 (2005) 258–259.

⁵⁴ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 66–67.

⁵⁵ Л. Винар, *Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство*, УІ, ч. 1–3 (1969) 102–105; *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко*, УІ, ч. 2–4 (1983) 55–61; *На службі історичній науці: “Український Історик”, 1963–1988*. УІ, ч. 1–4 (1988), 5–42; ч. 1–3 (1989) 29–42; *Українське Історичне Товариство і “Український Історик”: архівні матеріали*, УІ, ч. 1–4 (1990) 198–200; Л. Винар, *Наталія Полонська-Василенко: Архівні матеріали. [Листи]*, УІ, ч. 1–4 (1995) 315–319; Л. Винар, *Як було створене Українське Історичне Товариство: замітки засновника*, УІ, ч. 2–4 (2005) 11–49.

⁵⁶ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко...*, с. 58.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

шляху, високо оцінивши її науковий доробок⁵⁷. Зокрема, про дослідження архіву Запорозької Січі, який вона опрацювала з погляду економічно-демографічного, він зазначив, що “цією своєю працею, яку вона виконала як дисертацію, вона відповіла на одне з основних питань української історіографії: кому належали і належать землі Війська Запорозького, так звані «нічийні землі», ніби землі «без населення», «пустині», що їх прикривала Москва від людського ока назвою «Новоросії». На підставі архівів Наталія Дмитрівна, подаючи статистичні дані, прізвища й факти, довела, що «нічий» землі Запорозької Січі завжди належали українському народові і що вони завжди були відборювані ним від всіх ворогів, що саме ці землі були не раз поневолені сусідами, а востаннє розграбовані царським урядом та роздані службовцям за їх заслуги при грабуванні українського народу”⁵⁸.

Професор Василь Омельченко відзначив, що незважаючи на складні умови, в яких доводилося працювати вченій, вона опублікувала біля 200 наукових праць, які “становлять цінний вклад в українську історичну науку”⁵⁹.

Цінну просопографічну інформацію містить стаття Олександра Моргуна⁶⁰, чоловіка Наталії Дмитрівни, яку він написав до її 70-літнього ювілею, але тоді вона не була опублікована, бо, як зазначалося в “Примітці від редакції”, “написана дуже чуттєво”. І тільки більш ніж через 20 років після смерті автора і понад 10 років після смерті Н. Полонської-Василенко УІ її опублікував, як сказано в тій же “Примітці”, “як оцінку нашого визначного історика людиною, яка її знала дуже інтимно і подала деякі риси до біографії дослідниці, які ми ніде інде не зустрічаємо”⁶¹.

Зі свідчень людини, яка багато років зблизька спостерігала за життям і працею Наталії Дмитрівни, випливає, що найбільшою її пристрастю була робота в архівах. “Вишукувати серед поживклих, напівзотлілих древніх актів історію рідного краю, це найвища її насолода,

⁵⁷ П. Курінний, *Н. Д. Полонська-Василенко: науково-дослідні і педагогічні ідеї (З нагоди 75-річчя життя й 50-років науковій праці)*, УІ, ч. 2–4 (2005) 108–113.

⁵⁸ *Ibid.*, с. 112.

⁵⁹ В. Омельченко, *Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-педагогічної діяльності)*, УІ, ч. 1–3 (1969) 86–94.

⁶⁰ О. Моргун, *Ор. сіт.*, с. 51–54.

⁶¹ *Ibid.*, с. 51.

велике щастя”⁶². Разом з тим, зауважує автор, не була вона синьою панчохою. “Ні, це справді чарівна людина, і що більше пізнаєте ви її, то ширше і глибше відкриваються привабливі властивості чарівної природи її. Де вона не проживала б, хата її притягає інтелектуальну українську еліту...». Серед її частих гостей він називає А. Кримського, С. Єфремова, Л. Старицьку-Черняхівську, Д. Багалія та інших. “Як молода була, любила танцювати, їздити верхи і назавжди зберегла пристрасть до поезії, мистецтва, музики, але все це не перешкоджало архівній пристрасті”⁶³.

Як “негативну” рису характеру Полонської-Василенко він відзначає “недипломатичну гарячу реакцію її на всяку неправду і підлоту, через що набуває вона, хоч і нечисленних, але запеклих ворогів...”⁶⁴. Була непримиримою до егоїстичної байдужості, обережного міщанства.

До цієї ж групи матеріалів, тобто до написаного про Н. Полонську-Василенко, відносимо й рецензії на її твори, всі вони були позитивними і належали перу Л. Винара⁶⁵. У рецензії на англomовне видання відзначено, що історична наука збагатилася англomовною працею професора Н. Полонської-Василенко, посвяченою зв’язкам України-Русі із Західною Європою в 10–13 ст. На основі багатой історичної літератури авторка майстерно відтворила міжнародні зв’язки Київської і Галицько-Волинської держави із ближніми і дальніми сусідами, зокрема з Німеччиною, Францією, Римом, Англією, Польщею, Угорщиною, Чехією, Австрією і Скандинавськими державами. Рецензент наголосив, що ця цінна праця сприятиме кращому розумінню англomовним читачем ранньої історії України і може матиме вплив на англійську історіографію.

У рецензії на працю “Видатні жінки України” Л. Винар, відзначивши цінність історичних нарисів, присвячених видатним українсь-

⁶² О. Моргун, *Op. cit.*, с. 54.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Л. Винар, [Рец.:] *Polonska-Wasylenko Natalia. Ukraine-Rus and Western Europe in 10th – 13th Centuries*, London: Ukrainian Publishers, Ltd, 1964? 47 p., XIX plates, УІ, ч. 4 (1964) 51; Л. Винар, [Рец.:] *Наталія Полонська-Василенко, Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*, Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині, В-во “Дніпрова Хвиля”, 1965, УІ, ч. 1–2 (1966) 111–113; Л. Винар, [Рец.:] *Полонська-Василенко Наталія. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Том II*. – Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині, В-во “Дніпрова Хвиля”, 1967, УІ, ч. 1–3 (1969) 149–150; Л. В., [Рец.:] *Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України*. – Вінніпег; Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади, 1969. 16 а, УІ, ч. 4 (1969) 123–124.

Н. Миронець, Матеріали до просопографічного портрета...

ким жінкам, разом з тим зауважив, що твердження шановної авторки, ніби Олена Теліга, яка в 1930-х роках стала “твердо на український ґрунт”, а в “1941 році міцно повірила, що Гітлер несе Україні волю” і повіривши в це “вона одна із перших ринулася на Україну, не знаючи ні місцевих умов ні небезпек, що чекали її там. І стала вона жертвою двосторонньої провокації: її розстріляло гестапо”⁶⁶ вимагає перевірки. Він зауважив, “на основі опублікованих праць і спогадів про Олену Телігу ніяк не можна пов’язати її повернення в Україну в 1941 р. з її вірою в те, що, мовляв, «Гітлер несе волю Україні». Знаємо також, що пізнавши всі ці небезпеки і місцеві умови, Теліга не хотіла вертатися на Захід і осталася в Києві, щоб ділити долю киян і даліше провадити культурно-освітню працю”⁶⁷.

Узагальнену оцінку постаті Н. Полонської-Василенко подано в “Некролозі”⁶⁸ та в публікації з нагоди 10-ліття її смерті⁶⁹. У “Некролозі” повідомлялося, що 8 червня 1973 р. на 90 році життя у Німеччині померла професор, доктор Наталія Полонська-Василенко – член-основник Українського Історичного Товариства, член редакційної колегії “Українського Історика”, заступник голови УІТ, професор і декан УВУ, член багатьох наукових товариств, одна з найвидатніших сучасних українських істориків і визначна організаторка українського наукового життя. У “Впровадженні” також наголошено, що десять літ тому “перервалося трудолюбиве життя одного з найвидатніших сучасних українських істориків, блискучого педагога, видатної організаторки українського наукового життя і людини високої культури”.

Фотографій Н. Полонської-Василенко в УІ опубліковано небагато. Це: 1) фото вченої в похилому віці у робочому кабінеті у статті Василя Омельченка з нагоди її ювілею⁷⁰; 2) фото також у похилому віці у розділі “Пам’яті професора Наталії Полонської-Василенко”⁷¹; 3) фото молодій Н. Полонської 1916 р. з архіву О. Оглоблина – у спогадах Н. Полонської-Василенко про революцію 1917 р.⁷²; 4) у публікації “Фо-

⁶⁶ Л. В., [Рец.:] Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України..., с.123–124.

⁶⁷ *Ibid.*, с. 124.

⁶⁸ УІ, ч. 3–4 (1973) 161–162.

⁶⁹ Пам’яті професора Наталії Полонської-Василенко (1884–1973–1983). Впровадження, УІ, ч. 2–4 (1983) 37.

⁷⁰ В. Омельченко, *Op. cit.*, с. 88.

⁷¹ Л. Винар, *Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко*, с. 37.

⁷² Н. Полонська-Василенко, *Революція 1917: Спогади*, с. 121.

тоархів Українського Історичного Товариства” вміщено її фотографію періоду активної співпраці з цією інституцією.

Незважаючи на невелику кількість іконографічних джерел на сторінках “Українського історика”, вони дають певне уявлення про зовнішній вигляд Н. Полонської-Василенко у молоді роки й у старшому віці.

Отже, з різних джерел, опублікованих у журналі “Український історик”, вимальовується просопографічний портрет Наталії Полонської-Василенко як видатного українського історика державницького напрямку, безмежно відданого історичній науці, талановитого педагога. Вона з юних літ і до останніх днів життя працювала над вивченням історичних джерел і робота в архівах була її найулюбленішим заняттям.

Незважаючи на несприятливі умови для наукової праці, які супроводжували її майже все життя (слабке здоров’я, упереджене ставлення до жінок у науці в дореволюційні часи, неможливість об’єктивно висвітлювати історичні процеси у часи більшовицького й нацистського тоталітарних режимів, відсутність доступу до історичних архівів в умовах вимушеної еміграції тощо), їй вдалося написати сотні наукових розвідок і кілька фундаментальних праць, які збагатили українську історичну науку, а також великі за обсягом і цінні за змістом спогади.

Їй були притаманні такі риси характеру, як надзвичайна працьовитість, наполегливість у досягненні поставленої мети, принциповість, нетерпимість до упередженості й байдужості, і разом з тим – емоційність, безкомпромісність у відстоюванні власної позиції.

Вона була вродливою жінкою, у молоді роки захоплювалася танцями, верховою їздою, любила театр, музику, живопис, була людиною глибокої освіченості й широкої культури.

Постать Наталії Полонської-Василенко як науковця і людини заслуговує на те, щоб був створений її повноцінний просопографічний портрет. Розглянуті публікації в “Українському історичному журналі” засвідчують, що їх детальне вивчення при залученні усіх творів, спогадів та епістолярію вченої, а також інших джерел з вітчизняних і зарубіжних архівів робить таке дослідження цілком реальним. Сподіваємося, що воно на часі.